

A BALASSI-COMOEDIA ÉS KARÁDI PÁL

A 16. századból fennmaradt magyar nyelvű színjátékokat a kezünkön előszámlálhatjuk. A közkedveltség, a szó legszorosabb értelmében vett ronggyá olvasás lett ennek az irodalmi műfajnak a temetője. Ami ránk maradt, az általában egyetlen példányban maradt meg, és fennmaradása a véletlen műve. Jó példa erre Balassi Bálint *Szép magyar komédiája*, amely rejtve-felejtve szlovák versek között lappangott a bécsi császári könyvtárban, és csak a legutolsó évtizedben fedezték föl.

Ezért olyan becsesek ezek a műalkotások, közöttük az ugyancsak a Balassi névhez kapcsolódó másik darabunk, a szerző neve nélkül ránk maradt *Balassi Menyhárt árultatásáról szóló comoedia*, amelynek egyetlen nyomtatott példányát őrizzük.

A közel kétszáz éve ismert színjáték szerzőjének megállapítására a legkülönbözőbb megközelítéssel történtek kísérletek, nem sok eredménnyel. Szóba került már az erdélyi fejedelem kancellárja, Csáki Mihály; a Magyarországon élő evangélikus lelkész és író, Bornemisza Péter, vagy a török hódoltság területén is működő unitárius Karádi Pál. Amint látjuk, területileg is, ideológiailag is meglehetősen nagy a bizonytalanság a mű keletkezése körül.

Nehézséget okoz a Balassi-comoedia műfaja is. A vele foglalkozó szakirodalom egy része mentőakció. Irodalomtörténészeink közül többen a színjátékot drámának szerették volna értelmezni. Csakhogy az nem illik bele egyetlen kor drámaelméleti koncepciójába se. Egy remekül összeválogatott montázshoz hasonlíthatnánk leginkább. A kompozíció sérelme nélkül bővíthető, aminthogy toldottak is hozzá – meggyőződésem szerint.

Lássuk most már magát a darabot. Színhelye a mohácsi vész után területileg és vallásilag egyaránt megosztott ország. Főszereplője Balassi Menyhárt, a költő Balassi Bálint nagybátyja. Vitéz katona, akit mindkét király igyekszik a maga pártjára hódítani, mert karjára itt is, ott is szükség van. Balassi Menyhárt

pedig hol ide, hol oda hajlott, és szolgálataiért ellenszolgáltatásokat várt és kapott: nagy jövedelmű várakat és birtokokat. Ezt az ingadozást nevezi a *Comœdia* a kor nyelvén árultatásnak.

Az öt részre osztott darab először Balassi Menyhárt közvetlen környezetével ismert meg; deákjai, udvarnépe előtt lepleződik le, titkos dolgait is kitergeti. A darab fő részében a hitét cserélő Balassi Menyhárt áll előttünk: „Baráti mat és ismerőimet nagy ígérettel és adománnyal bérlettem vala reá, az vajda udvarában is küldettem vala amaz embert, az kit tudsz, titkon ugyan ü magához, könyörgettem neki az hatalmas Istenért, hogy hozzája vegyen és megkegyelmezzen – én nagy hasznot teszek neki, mert az német királnak mind hadát, álgyúit neki árulom, de azt üzené, hogy eléggé árolám el immár, többször nem akarja, hogy eláruljam. Sem szolgálatom, sem enmagam nem kellek” – panasolja udvarnépének.

Egy cinikus gyónási jelenetben Oláh Miklós érsek előtt önmaga tárja föl gyerekkorától elvetemültségének teljes listáját. „Méltán verte volt meg anyádat az Isten, hogy ilyen monstromot szült ez világra, mint te vagy, mert az egész magyar nemzetnek nagyobbat nem véthetett, mint hogy tégedet szült volt e világra, mert csak az ti árultatásokért vagyunk idegen népnek szidalmába, még császárunknál is, ugyannyira, hogy immár az jámboroknak sincs miattad hitele” – sommázza véleményét az érsek.

Az utolsó jelenetben Balassi Menyhárt fiát, Balassi Boldizsárt ismerjük meg, aki apjánál annyival hitványabb, hogy még haditettekkel sem dicsekedhetik. „Te az apád természetit, kiben születél és felnevelkedtél, nemcsak megtartod, hanem, amint látom, ugyan öregbítéd, mintha mostan jöttél volna ki Scythiából, azért egy Barbarus vagy te” – feddi őt egyik bizalmasa.

A szerző a főhős elvetemült jellemét mutatja be az első jelenettől az utolsóig. Még csak remény sincs arra, hogy valaha is megváltozzék. A cél láthatólag az, hogy ezt a korában jól ismert közéleti személyt minél feketébb színben mutassa be.

Ha most a műfaj kérdését vesszük, akkor Horváth Jánossal kell egyetértőnk, aki azt dialogizált pasquillusnak, párbeszédés gúnyiratnak nevezte. Műfaja hosszú századok irodalmi hagyományára tekint vissza. A humanizmus korában egész Európában elterjedt. Néhány darabja a világirodalom remekművei közé tartozik. Itt csak a Michelangelót is foglalkoztató, harcias Gyula pápát kipellengérező *Iulius exclusus* című darabra utalok. Ezeknek a műveknek az összevetése bizonyos műfaji sajátosságok sorba szedését teszi lehetővé.

Az ilyenfajta pasquillus mindenekelőtt kortárs műfaj. A hallgatók ellenőrzése alatt áll, mert az események részvevői maguk is olvassák. Igazságmagva kell hogy legyen annak, amit kigúnyol. Legfőljebb tódítani lehet valamit, de azt is a hihetőség határain belül, a komikum fokozása érdekében. Szereplője csak jelentős személy lehet, akivel valamely társadalmi, politikai vagy vallási csoport-

tosulás áll szemben. A világirodalmi példák mindegyikében maga a főhős rántja le magáról a leplet cinikus önvallomás formájában. Gyula pápa például a mennyország kapujában Szent Péternek dicsekedve számol be arról, hogy mint utódja, hogyan borította vérbe Itáliát ahelyett, hogy a lelkeket gondozta volna.

Balassi-comoediánkra ezek a műfaji jegyek pontosan ráillenek. Ezeknek szem előtt tartásával most már új úton kísérlelhetjük meg földérinteni a mű keletkezésének körülményeit. A *Comoedia* írásának ideje a benne elbeszélte eseményekből kielemezhetően 1566-ra tehető. Vajon kinek állott akkor érdekében, hogy a vitéz katonát ilyen gyilkos módon kipellengérezze? Nos, a történelmi események és a korabeli birtokviszonyok aprólékos vizsgálata egyértelműen a somlyai Báthory család körébe utalja a nyomozót Amikor ezt a darabot írták, akkor a család nagyra hivatott tagja, Báthory István – a későbbi erdélyi fejedelem és a lengyelek máig is nagyon tisztelt királya – éppen Bécsben Miksa király foglya volt. Követként ment az erdélyi fejedelmi udvarból Bécsbe, ahol a nemzetközi jogszokás ellenére fogságra vetették. Követjárásának célja éppen a Balassi Menyhárt legutolsó átpártolását követő politikai helyzet rendezése volt. Harmadfél éves sínylődése megviselte egészségét, gazdátlanul maradt birtokait pedig az alatt Balassi Menyhárt dúlta, fosztogatta. Amikor az erdélyi udvar újabb követet menesztett Bécsbe, azt ugyancsak letartóztatták. Ez utóbbi követ pedig Kendi Sándor volt, szintén egy olyan család tagja, amely legalább annyit szenvedett Balassi Menyhárt gaztetteitől, mint a Báthoryak. A mindkét családot ért sérelmekkel van tele a *Comoedia*. Meggyőződésem, hogy Báthoryék bécsi fogsága idején, az ő érdekükben, vagy talán az ő környezetükben írta valaki a darabot.

Sokat foglalkozott az irodalomtudomány a szerző vallásfelekezeti hovatartozásával is. Az igazán leleplező rész ugyanis a cinikus gyónás-jelenet. Ne feledjük el, hogy a fülbe gyónás kérdése éppen ezekben az évtizedekben sarkalatos kérdése a hitvitázó irodalomnak. Csakhogy maga a forma, amint láttuk, a pasquillus-műfaj tartozéka. Ha alaposabban megvizsgáljuk a jelenetet; kiderül, hogy éle nem is a vallási gyakorlat ellen irányul, hanem személy szerint Oláh Miklós érsek ellen. Ez a fölismerés ismét csak Bécsbe utalja a kutatót. Éppen a legutóbbi években került elő az érseket gyalázó versek egész gyűjteménye, amelyek mind a bécsi magyar kancellária irodalmat művelő ifjainak tollából valók. Tegyük még hozzá azt az adatot is, hogy van egy egykorú följegyzés – éppen Bécsből, az udvari történetíró Zsámboky János kezétől –, amely szerint a *Comoediát* akkor ott kézről kézre adták.

A szerzőt nem sikerült még azonosítani, talán sose fogjuk megtudni, mert nem is egy író műve. Aki tudott valami terhelőt, az hozzátette. Így állott elő ez a kerek mű. Az, hogy az író – talán örökre – rejtve marad, az is e műfaj sajátossága. A már említett *Iulius exclusus* írójának kiderítése már a kortárs Erasmusnak és baráti körének se sikerült. És a műfaj hasonló darabjaival is ugyanez a helyzet.

Értő közönsége mindenesetre lehetett a Balassi-comoediának Bécsben is, Magyarországon is. Mert például Zrínyi Miklós értesülve azokról az adományokról, amelyekkel a frissen hozzá pártolt Balassi Menyhártot a király elhalmozta, nem minden irónia nélkül így sóhajtott föl: „Vajha Őfelsége egyszer immár régi, hív szolgáit is hasonlóképpen jutalmazná!” Talán elő is adták; a félrehalláson alapuló szójátékok, a nézőre kacsingatás erre enged következtetni. De meg kell jegyezni, hogy a pasquillus, még ilyen párbeszédes formában is, jellegzetes könyvműfaj, olvasásra szánták. *Comoediánk* kelléktára is meg egyezik a műfajcsalád testvérdarabjaival. Vannak ugyanis kötelezőnek mondható fordulatok, így például a főszereplőnek „monstrumként” való emlegetése, vagy a „barbárokkal” való párhuzamba állítása. Megvan még az ezekből a darabokból el nem hagyható „kamora-szék” emlegetése is. Ez a jogos erkölcsi állásfoglalás képszerű ábrázolása a kor nyelvén.

Egyetlen elem hiányzik következetesen – jöllehet a többi darabban ez a vaskos komikum egyik forrása –, ez pedig az obszcén célzások elhelyezése. A korabeli írók pedig szívesen foglalkoztak Balassi Menyhárt ilyenfajta árultatásaival is. Ez a negatívum egyébként megint csak az ilyen vonatkozásban rendkívül szigorú Báthory István körére utal.

Valamit talán ebben a rövid fejtegetésben is sikerült érzékeltetni abból, hogy mit jelentett már korabeli, akár hallgató, akár olvasó közönségnek a Balassi Menyhárt árultatásáról szóló comoedia. Mi teszi azt maradandó emlékévé a régi századok magyar irodalmának? Idézzük a már említett Horváth János szavait: „Nyelve a Comoediának ugyanaz az egészséges, gyökeres jó magyar nyelv, mely a század irodalmának egyik legfőbb kincse és hagyatéka. Szabatos, találó, talpraesett, mert csak kifejezni akar, anélkül, hogy különösebb szépségre törekednék. Az igazság, valódiság, a tény a század ideálja, s nyelve is csak egyenes, tárgyilagos közlésre törekszik. E tekintetben a Comoedia egyik legkitűnőbb terméke a maga korának.”¹

Az eddig elmondottakból talán nyilvánvaló, hogy a Balassi-comoediát értelmezni kívánó, sokszor felekezeti és politikailag is pártos szakirodalomból ma Borbély István véleményét² fogadhatjuk el. Ő már 1913-ban leszögezte, hogy a *Comoedia* dogmatikai kérdésekben nem foglal állást. Amit a mű kigúnyol, az a hittel való kereskedés, azaz az anyagi érdekből való pártállás-változtatás. Ami a vallásfelekezeti kérdést illeti, szó van ugyan benne mind a katolikus vallásgyakorlattal való visszaélésről: Oláh Miklós érsek pénzért adja a bűnbocsánatot, mind a predestinációnak egy eltúlzott értelmezéséről: Balassi Menyhártnak arról a meggyőződéséről, hogy ő bármi gazságot elkövethet, ha egyszer az örök üdvösségre választott. Nyilvánvaló, hogy itt kigúnyolásra nem a hitel-

¹ HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957², 410.

² BORBÉLY István, *Balassi Menyhárt árultatása és Karádi Pál*, It, 3(1914), 175–177.

vek, hanem azoknak elferdítő, torzító hirdetői kerülnek. A *Comoedia* mondani-valóját tehát magáénak vallhatta bármely felekezet követője, aki keresztény hitét komolyan vette.

Báthory István kíséretével 1567 nyarán hagyta el Bécset. Erdélybe érve ott egészen új vallási helyzet fogadta őket. Dávid Ferenc és lelkésztársai az egymást követő hitvitákon egyre több hívet nyertek egységvalló nézeteiknek. 1568 januárjában az erdélyi országgyűlés törvényesítette az unitárius vallást. Az ugyancsak ez évi gyulafehérvári hitvitáról hazatérve a Torda utcai kerek körül elmondott beszédével – a hagyomány szerint – Dávid Ferenc az egész várost megtérítette. Megnyerte ügyüknek magát a fejedelmet is. 1569 októberében Nagyváradon újabb hitvitára került sor, itt a fejedelem már nyíltan Méliusz Péter ellen fordult, és megtiltotta, hogy az unitárius vallás terjesztése elé akadályt gördítsen. Ezzel megindult a misszió Erdély határain kívül, az ún. Partiumban, a török hódoltsági területeken, sőt Magyarországon is.

Egy hónappal a nagyváradai hitvita után Karádi Pál unitárius lelkész saját nyomdájában kinyomtatta a Balassi-comoediát. Ahogy a művön olvashatjuk: Abrugybányán, 1569-ben Székesfejérvári Karádi Pál mihelibe sz. András hónap huszonegyedik napján. Ugyan mi készíthette arra, hogy a talán épp a nagyváradai hitvita hallgatósága között kézen-közön terjedő kéziratos színjátékot nyomdájában sokszorosítsa? Láttuk, hogy a darab az ideológia vagy a hitelvek tekintetében semmi olyant nem tartalmaz, amely az unitárius hitelveknek ellene mond, sőt a két másik felekezet méltatlan képviselőinek előnytelen ábrázolásával annak egyenesen jó szolgálatot tesz. De hogy a kinyomtatás célja mi volt, azt maga Karádi mondja el a színjáték elé írt ajánlásában:

„Mikoron az Balassi Menhiartrol valo Comoedia az en kezemhez akadot volna, elolvasvan azt czodalkozom vala raita minemü rettenetes es halhatatlan Istentelensegeckel es arultatasockal vala rakva nem türhetem, hogy ki ne nyomtatnam, és mindeneccnecc tuttara ne adnam.

Egyert azert, mert eleitül fogvan, ah mint az magyar orszagi Cronika bizonyittya, egész magyar ország assoc partolassert, arultatasert, es idegen feiedelmeknecc valastasaert pusztula, vesze es romla, meg utalvan az ü tulaidon es természet szerent valo kegyelmes feiedelmeket...

Masert azert gondolom, hog kiniomtassam, hog mindenecc ezt latvan peldat vegyenec ebből az arultatascnac eltavoztatascara. Mert az eg Ballassaban nilvan altalan fogvan meglathattyac az istennecc mind irgalmassaganac, hozzu ideiglen valo varasanac mivoltat, es mind rettenetes büntetesenecc es haragianac sulsagat, mert noha soc ideiglen el halasztya ü az büntetesc, es a keputalasc nem mindiartton ielenti ki: de azert soha büntetes nelkül el nem hatta es el sem haga...

Azért mikor ezeket halljuk, mindmáig tanuságot vegyünk belőle, és ne iacszunk se Istenünkkel, se hitünkkel se fejedelmünkkel, kiket Isten az Ű székiben es tiztiben helezhetet ez földön...”

Az Istentől rendelt fejedelem, akit Balassi Menyhárt olyan ocsmány módon és annyiszor elárult: János Zsigmond. Hogy a hosszútűró Isten büntető keze végül mégis elérte Balassit, azt a kortársak jól tudják. Mikor ez a darab kinyomtatásra került, a nagyúr is, családjának több tagja is halott volt már, és igen nyomorult körülmények között fejezték be életüket. Az elárult fejedelem pedig immár teljes tekintélyével állt a fiatal unitárius egyház mögött. Az ő Istentől rendelt hatalmát, az ő védelmét élvező unitárius eszmék terjesztését szolgálta Karádi Pál is nyomdájával. Az első unitárius térítők között volt, akik a török hódoltsági területre merészkedtek 1569 telén. Alkalmas irat volt térítő útján a kinyomtatott *Comoedia*. Egyfelől azért, mert a hosszútűró Isten büntető keze mindenki számára nyilvánvaló lehetett, ha a *Comoediában* még rablásaival és harácsolásaival kérkedő Balassi azóta már beteljesült szájalmas és csúfos végére gondolt. De propagandairat is volt egyúttal a Magyarország területére merészkedő prédikátorok kezében. Aki a kort ismeri, tudja, hogy nagyjából épp a nagyváradai hitvita idején, azaz a *Comoedia* kinyomtatása előtt egy hónappal, a pozsonyi országgyűlésen letartóztatták az agg Dobó Istvánt, az egi hóst, és Balassi Jánost, Balassi Bálint apját, és fiát is bilincsbe verték. A vád ellenük az volt, hogy összeesküvést készítenek elő és Erdéllyel praktikálnak. Hiábavaló volt a rendek közbenjárása, óvadék ellenében se bocsátotta őket szabadon a király. Az országgyűlés nyomott hangulatban oszlott föl, és az egész országra ránehezedett a mi problémáinkat meg nem értő, idegen uralkodó sötét árnya. Ezzel szemben bontakozik ki a *Comoediából* az igazi „nemzeti fejedelem” képe, aki éppen akkor áll ki a „mi” vallásunk mellé, amikor az idegen király közülünk a legkiválóbbakat elnémítja. Megemlíthetjük, hogy a *Comoedia* még e tekintetben is jó szolgálatot tett, mert az egész Balassi családot elmarasztalja ugyan, csak az egy Balassi Jánost veszi ki közülük. Őt viszont nagyon is tisztelettel említi. Balassi Jánosról ismeretes, hogy Báthory Istvánnal jó viszonyt ápolt. Azt se feledjük, hogy Karádi Pálnak még személyesen is volt oka, hogy a Habsburg-uralkodót rossz szemmel nézze, mert előbbi urát, akinek udvari papja volt, Bethlen Gergelyt, Miksa katonái gyilkolták meg. Úgy gondolom, a kettős küldetés, a prédikátoré, illetve az erdélyi magyar prédikátoré Karádi Pál ajánló soraiból és a történelmi helyzet elemzéséből egyértelműen világos. Nyomdája kezdetleges felszerelésével csak gyakorlati célt szolgált. Apróbb kiadványai, amelyek a hitterjesztés eszközei voltak, nyomtalanul elkallódtak. Nyomdájának máig fennmaradt igen nagy értékű egyetlen darabja a Balassi Menyhárt árultatásáról szóló *Comoedia*, 16. századi művelődés-történetünknek ez a nagyon megbecsült emléke.

(1980)